

СЕМАНТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ОБ'ЄКТА, РЕЗУЛЬТАТИВУ І АДРЕСАТА У ВАЛЕНТНІЙ СТРУКТУРІ ПРЕДИКАТІВ

У статті розглянуто варіанти семантичних валентностей об'єкта, результату і адресата, притаманні семантичним типам об'єктних дієслів-предикатів.

Ключові слова: семантична валентність, об'єкт, результатив, адресат, предикат.

Дослідженню категорії валентності і визначенню валентної структури семантично диференційованих предикатів приділено багато уваги в працях сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників. Напрацювання в цій галузі українського синтаксису дали підстави для важливих теоретичних узагальнень з питань змісту та обсягу категорії валентності, її семантичного та синтаксичного аспектів, диференціації валентних значень (І. Вихованець, К. Городенська, М. Степаненко, А. Загнітко, М. Мірченко, О. Межов та ін.). Валентність як властивість ознакових слів різних типів ретельно обстежено в проекції на семантико-синтаксичну структуру речення (О. Куц, Л. Гмиря, О. Галаган, Н. Ніколаєва, Н. Мелексєцева, Н. Кашуба, Г. Серпутько та ін.), описано семантику та синтаксичну реалізацію залежних іменних компонентів, зумовлених валентністю предиката: суб'єктних, об'єктних, локативних (О. Межов, М. Степаненко, Я. Степаненко та ін.).

Водночас потребує більш пильної уваги семантичний аспект валентності, оскільки дискусійними залишаються питання диференціації семантичних валентностей відповідно до типів предиката, зокрема розрізнення валентних значень, об'єднаних у межах валентних підкатегорій об'єктності, адресатності, результативності. Висвітлення цього питання є важливим для поглиблення теорії валентності, виявлення типології предикатів і уточнення моделей речень, для лексикографічного опису слів. Зважаючи на це, тема статті видається актуальною та своєчасною.

Мета статті – визначення та диференціація основних варіантів семантичних валентностей об'єкта, адресата і результату, притаманних дієслівним предикатам української мови.

Типи семантичних валентностей предиката визначають характер залежних від нього непередикатних знаків. Здатність предикатної семантики супроводжуватися певною кількістю аргументних семантем і становить її семантичну валентність [4, 35–36]. Аргументні семантики позначають учасників позамовної ситуації. Відповідно, у валентній структурі дієслова-предиката, яку утворює певний набір семантичних валентностей, відображено семантичні функції компонентів ситуації. Крім того, вони впливають безпосередньо з лексичного значення дієслова-предиката, а тому для визначення валентної структури дієслова з'ясовують компоненти ситуації та здійснюють аналіз лексикографічного опису дієслівної лексеми [1, 120].

Диференціація типів семантичних валентностей (глибинних відмінків, семантичних ролей, семантичних компонентів) бере початок у працях Ч.Філлмора, який внаслідок тривалого пошуку намагався знайти оптимальні критерії їх визначення [9, 405–406]. Пізніше у російському мовознавстві Ю. Апресян визначив 25 типів семантичних валентностей [1, 125–127]. Водночас учений зауважує, що лише деякі з цих значень послідовно виявляють себе як зміст семантичної валентності і належать до валентної структури предиката. Решта частіше реалізуються в граматично залежних компонентах, які не є валентно зумовленими. У фундаментальних дослідженнях семантики речення української мови визначено, зокрема, такі семантичні функції валентно зумовлених непередикатних знаків: діяч, адресат, експерієнсив (носії фізіологічного або психічного стану), об'єкт, результатив, знаряддя, засіб, носії фізичного та фізичного всеохопного стану, локатив, а також композитив, компонентив та ідентифікатив [4, 40–42]. Узагальнення досліджень у сучасному мовознавстві та аналіз мовного матеріалу дає підстави для виокремлення і внутрішньокатегорійної диференціації шести основних типів семантичних валентностей дієслівних предикатів української мови: суб'єктної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної та валентності результату. Вони підлягають подальшій семантичній диференціації на підставі розрізнення типів семантичних ситуацій і відповідних їм типів предиката.

Багато класифікацій об'єднані ідеєю двох типів валентності – суб'єктної та об'єктної, що стало основою для визначення суб'єктного та об'єктного класів предикатів. Об'єктні предикати позначають семантичну ситуацію, у структурі якої обов'язковим є об'єкт і на нього спрямовано дію суб'єкта.

У дослідження семантичної категорії об'єкта зробили значний внесок вітчизняні учені Є. Тимченко, І. Вихованець, М. Плющ, В. Мірченко, А. Загнітко, О. Межов, Я. Степаненко та ін. Проте немає одностайності у визначенні її меж та категорійних значень. Останні дослідження виявляють тенденцію до звуження меж об'єктності і водночас заповнення семантичних зон адресатності,

результативності, локативності, інструментальності синкретичними значеннями об'єкта-результату, об'єкта-адресата тощо (Я. Степаненко, О. Межов, А. Павлова та ін.).

Об'єктна семантична валентність означає здатність предиката приєднувати компонент з значенням предмета, на який спрямовано дію, діяльність, процес, стан. У найзагальнішій диференціації об'єктної семантики протиставляють значення реального та ідеального [8, 6–10], внутрішнього і зовнішнього [2, 463–464], результативного та нерезультативного об'єктів. Для типологізації об'єктних мінімальних синтаксичних одиниць О. Межов спирається на семантичну природу предикатів і визначає п'ять семантичних варіантів об'єкта: акціональний, процесуальний, стативний, квалітативної ознаки та квантитативної ознаки, – які конкретизовано у їхньому зв'язку із семантичними різновидами предикатів [6, 145–152].

Різновиди семантичних валентностей предиката, зокрема об'єктної, зумовлені передусім протиставленням акціональної та станової предикатної семантики. Об'єктна семантична валентність предикатів дії виявляє себе у валентних значеннях згідно з диференціацією акціональної семантики та, відповідно, типів позначуваних семантичних ситуацій – активна фізична дія, суспільна діяльність, динамічна локалізація, інтелектуальна діяльність. Тому визначено основні семантичні функції об'єкта фізичної дії, об'єкта соціальних стосунків, об'єкта динамічної локалізації та об'єкта інтелектуальної (розумової та мовленнєвої) діяльності.

Валентність об'єкта фізичної дії мають предикати активних дій. Відповідно до розрізнення акціонального предикатного значення вона диференційована на такі семантичні компоненти:

1) *об'єкт трудових процесів*, що властивий предикатам на позначення різних видів трудової діяльності людини (*вудити, доїти, жати, клепати, косити, кроїти, орати, пасти, полоти, сапати, свердлити, сіяти, тесати, цементувати, штукатурити* та ін.): *Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє* (М. Рильський); *Благословенна праця рільника, Що оре цілину в ясній надії* (М. Рильський); *Деся косу лунку клепає косар* (О. Гончар);

2) *об'єкт пошкодження або руйнування*, наявний у валентній структурі дієслів зі значенням деструкції (*бомбити, вбивати, гасити, знищувати, ламати, м'яти, палити, ранили, різати, розбивати, руйнувати, чавити* та ін.): *Веселкові плани його розбила природа* (В. Підмогильний); *Знищили й самі пагорби, зарівняли рельєфи, знівлювали ландшафт* (Л. Костенко);

3) *змінюваний об'єкт*, характерний для дієслів активних дій, що спричинюють зміни форми, поверхні, внутрішньої структури об'єкта, проте не призводять до його деструкції (*зав'язувати, змотувати, латати, мити, пудрити, фарбувати, прасувати, прати, розмотувати, сушити, чистити* та ін.): *Сестра розмотує бинт...* (О. Довженко); *Зав'яжи галстук* (О. Коломієць);

4) *об'єкт активного вияву ставлення* – позитивного або негативного (*бити, обнімати, тиснути, топтати, торкати, цілувати, штовхати* та ін.): *Цілуй, цілуй, цілуй її, – Знов молодість не буде!* (Олександр Олесь); *І били мене...* (В. Винниченко).

Валентність об'єкта соціальних стосунків притаманна предикатам соціальних та соціально-обрядових дій (*женили, няньчити, обирати, реабілітовувати, сватати, усиновляти, хрестити*): *Набігла повна хата людей, як почувли, що старий Дрот та просватав свою дочку* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Семантичну валентність об'єкта динамічної локалізації виявляють акціонально-локативні предикати, які поєднують семантику дії з просторовою локалізацією. Вона виявляє себе у різновидах: 1) об'єкта переміщення в просторі; 2) об'єкта фіксації на поверхні; 3) об'єкта-простору для подолання; 4) об'єкта передавання; 5) внутрішнього об'єкта моторики.

Валентність об'єкта переміщення мають предикати, що позначають динамічну, контрольовану ситуацію цілеспрямованої дії, яку здійснюють з метою переміщення об'єкта (*везти, вести, виймати, вносити, гнати, завозити, зсунути, котити, нести, опускати, перекладати, пересувати, розкладати, розміщувати, сунути, тягти* та ін.). У полівалентній структурі акціонально-локативного предиката валентність об'єкта переміщення виявляє виразну ознаку облігаторності, на відміну від решти його семантичних валентностей – засобу пересування, адресата, локатива, шляху, наприклад, *Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Вийняв кисет з тютюном* (О. Гончар).

Валентність об'єкта фіксації на поверхні (предметі) відкривають дієслова-предикати *вішати, кидати, класти, одягати, садити, ставити, стелити* та ін., наприклад: *Даруся кладе кошик на землю* (М. Матіос); *Заброда кинув на пісок автомат...* (О. Довженко).

Деяким предикатам переміщення притаманна й валентність об'єкта-простору для подолання, наприклад, *З ними він пройшов увесь тяжкий шлях облоги, літературних сутичок і боїв* (Г. Костюк); *Велосипедист подолав цю відстань за три години* (3 газ.).

Семантичну ситуацію позбавлення, у якій суб'єкт віддає щось, позначають предикати *віддавати, дарувати, пожертвувати, здавати, надсилати, позичати, поступатися, продавати, роздавати* та ін. разом із валентно зумовленим об'єктом передавання: *Даруся роздавала по селу квіти* (М. Матіос); *Ну, то, може, він позичить йому червінців зо три на тиждень?* (В. Підмогильний).

Група предикатів моторики, що передають ситуації рухів частин тіла істоти, можуть виявляти і валентність внутрішнього об'єкта моторики, на відміну від розгляданих вище валентних значень зовнішніх об'єктів. Реаліями позамовного світу чітко визначено специфіку об'єктної валентності предикатів на зразок *вигинати, закоплювати, зігнути, зіплювати, морицяти, простягати, розпрямляти, скалити, стискати, хилити, хмурити*, наприклад, *Розкрив через силу повіки...* (І. Багрянний); *Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки* (О. Гончар).

Семантичну валентність об'єкта інтелектуальної діяльності диференційовано на семантичні компоненти об'єкта мовлення та об'єкта розумової діяльності. Вона притаманна валентній структурі предикатів мовлення (*говорити, інформувати, казати, розповідати, повідомляти* та ін.) і розумової діяльності (*аналізувати, вивчати, досліджувати, думати, обдумувати, обмірковувати, осмислювати, розгадувати, пізнавати*), наприклад, *Це сказав пивникар, приємно посміхаючись* (В. Підмогильний); *Після смерті матері я це зрозумів* (Л. Костенко).

Предикати стану, що протиставлені акціональним предикатам у найзагальнішій класифікації ознакових слів за критеріями динамічності/статичності ситуації та активності/пасивності суб'єкта, можуть мати такі основні різновиди об'єктної семантичної валентності: об'єкта сприймання, об'єкта волі та бажання, об'єкта інтелектуального стану, об'єкта оцінки, об'єкта володіння, об'єкта оцінного стану.

Об'єкт сприймання характеризує валентну структуру предикатів сприймання, які іноді зараховують до класу акціональних як предикати «сприйняттяєвої діяльності» [6, 146]. Об'єкт сприймання – це семантичний компонент ситуації психічної діяльності людини, у яких вона сприймає явища навколишнього світу за допомогою органів чуття (*бачити, відчувати, дивитися, передчувати, слухати, спостерігати, чути*): *Наче передчували те, що вже насувалось* (О. Гончар); *Данилюк довго дивився на свого командира* (О. Довженко).

Об'єкт волі та бажання детермінований предикатами модальної семантики (*бажати, воліти, замірятися, прагнути, хотіти* та ін.) : *Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок...* (І. Багрянний); *А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його* (О. Гончар); *Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися* (І. Багрянний).

Валентність об'єкта інтелектуального стану притаманна предикатам з семантикою знання, пам'яті, віри, сподівання, наприклад, *Знала дівчинка в лісі дуб, з якого виступав сік* (О. Донченко); *Переконано викладав їй нудну мораль, що в неї сам мало вірив* (В. Підмогильний).

Об'єкт володіння – це семантична валентність предикатів посесивної наявності/відсутності, які відображають статичні ситуації володіння («належати комусь»), наприклад, *Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широкі, губи чутливі* (В. Підмогильний); *Почуття легкості володіло ним* (І. Багрянний); *Багато хто має книжки про ліки* (В. Марченко). Ця валентність не властива предикатам, що позначають динамічні ситуації придбання, передавання тощо.

Валентність об'єкта оцінного стану має невелика група предикатів на зразок *вважати, розглядати, оцінювати*, наприклад, *Як він вважав своє діло за дуже пильне, то вирішив удатись безпосередньо до голови управи* (В. Підмогильний). Водночас правобічну валентність предикатів емоційної оцінки (*зневажати, любити, ненавидіти, поважати*) є підстави кваліфікувати як адресатну.

Валентність результату є похідною від валентності об'єкта. Відмінність між цими валентними значеннями випливає із розрізнення двох типів ситуацій: семантичної цілеспрямованої ситуації активних дій, спрямованих на об'єкт, і результативної ситуації виникнення продукту фізичної або творчої праці. Валентність результату – це самостійний різновид семантичної валентності, який притаманний певним групам предикатів у зв'язку із характером результативності позначуваної ними ситуації. Її мають предикати із семою «створення», а показником результативної семантики є виникнення нових матеріальних/нематеріальних об'єктів.

Результатив як семантична функція підпорядковується предикатові із значенням дії і стосується семантеми неживого предмета або істоти, що виступають як результат дії [4, 40]. Процес створення продукту діяльності може бути незавершеним (*малювати картину, споруджувати міст*), проте частина новоствореного об'єкта теж є не лише об'єктом фізичного впливу, а реальною частиною продукту творчої діяльності людини, тобто об'єктом-результатом.

Семантична валентність результату притаманна трьом основним групам предикатів із семою «створення»: активних фізичних дій, звукотворення та інтелектуальної діяльності – і має різновиди об'єкта-результату, звучання-результату і результату інтелектуальної діяльності. Валентність об'єкта-

результату виявляють предикати на позначення ситуацій активних фізичних дій людини, спрямованих на створення предметів, страв, одягу, споруд, рельєфу (*будувати, варити, виготовляти, зводити, ліпити, майструвати, малювати, мостити, пекти, садити, споруджувати, шити* та ін.), наприклад, *На високій ліщині мостили вони прозорі, з тоненьких прутиків, гнізда* (О. Донченко); *Монтують металевий каркас* (Л. Костенко). Водночас вона притаманна й предикатам на позначення отримання об'єктів у власність різними способами на зразок *брати, вимінювати, відбирати, відвойовувати, загарбувати, здобувати, купувати, ловити, отримувати*, наприклад, *Він ловив колись з ними рибу* (О. Довженко); *Діденко обережно взяв у неї ту соломинку* (О. Гончар); *Сагайдачний навіть смертельну рану собі там здобув...* (А. Кашенко).

Валентність звучання-результату виявляють предикати звукотворення (*вибивати дріб, відтворити звук, зіграти марш, проспівати арію, мугикати пісню, виводити мелодію*), наприклад, *Микола Суховій вибивав дріб на барабані* (О. Донченко).

Результат інтелектуальної діяльності – це одна із семантичних валентностей предикатів інтелектуальної творчості (*вигадати, винайти, придумати, спроектувати, скласти, створити, написати* та ін.): *Співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента* (О. Гончар); *Вчені створюють комп'ютерну модель зміни клімату* (Л. Костенко).

Адресатна валентність притаманна певним різновидам як акціональних, так і статальних предикатів – з семантикою передавання, мовленнєвого спілкування, активних фізичних дій, вияву почуттів та емоційного ставлення до особи, модального відношення. Вона прогнозує компонент з узагальненою семантикою істоти, на користь чи на шкоду якої відбувається дія.

У межах адресатної валентності виокремлено семантичні варіанти відповідно до розрізнення типової предикатної семантики: отримувач матеріального об'єкта, отримувач інформації, об'єкт призначення дії, адресат волі й бажання, адресат почуттів та емоцій, адресат сприяння / несприяння, адресат служіння, поклоніння.

Дієслово-предикат *адресувати* є інтегральним у вираженні ситуативної семантики адресатності і може мати всі різновиди адресатної семантичної валентності: *адресувати лист, вантаж, посмішку, вітання, слова, почуття, бажання, наказ* тощо.

Семантикою предикатів передавання (*давати, вручати, продавати, дарувати, позичати, слати, доставляти* та ін.) детерміновано особу, яка отримує матеріальний/нематеріальний об'єкт, і зумовлено валентність адресата – отримувача об'єкта: *Він досі вже посватаний; адже і хусточка у нього..., то не хлоп'яча, а притомом дівоча, і вже, вірно, вона йому подарувала* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ми будемо посилати тобі зерно від праці своєї...* (О. Довженко).

Предикати мовлення (*говорити, розповідати, відповідати, заперечувати, інформувати, підказувати* та ін.) прогнозують особу, котрій адресовано інформацію, і мають валентність адресата – отримувача інформації: *Лист квітичі рвійно шелестить, Траві струмок воркоче* (Олександр Олесь); *Вартіві через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв* (О. Гончар). У лінгвістиці поняття адресата часто звужують, вкладаючи в нього лише зміст «отримувач інформації». У цьому випадку воно є похідним від поняття суб'єкт знання і визначається як суб'єкт каузованого кимось інформаційного процесу [1, 127].

Об'єкт призначення дії належить до структури семантичної ситуації призначення, адресування: *зробити щось для свого сина, написати конспект для подруги, пояснити для студентів, поширити інформацію для клієнтів, приготувати обід для хворого*. Проте компонент адресата призначення у реченні не завжди є валентно зумовленим. На думку І. Вихованця, розрізнення суб'єкта призначення і адресата закладено в семантико-синтаксичній природі дієслівних предикатів: давальний призначення не зумовлюється валентністю присудкового дієслова, репрезентуючи в реченні згорнутий, опорний для нього предикат *призначатися*, тоді як давальний власне адресата перебуває у валентній рамці обмеженого кола перехідних дієслів, займаючи валентно передбачуване предикатами спрямованої дії місце [3, 117].

Валентність адресата волі й бажання притаманна предикатам переважно із семантикою спонукальної та бажальної модальності (*бажати, велити, доручати, зичити, наказувати, попереджати, радити, умовляти*), наприклад, *Заздалегідь попереджаю тих, хто кохається в захопливих сімейних пристрастях, де гарячі поцілунки й гарячі сварки* (І. Дрозд); *Тоді Максим почав умовляти його* (В. Підмогильний).

Адресат почуттів та емоцій має неоднозначне потрактування в сучасних дослідженнях. Семантика вияву почуття поєднує значення поширення, спрямування його на певний об'єкт та адресування, передавання почуття адресату: *Ображайся на мене, як хочеш, зневажай, ненавидь мене – все одно я люблю твої очі і волосся твоє золоте* (В. Симоненко); *...Її всі ганять та гудять* (О. Іваненко). Факт вияву почуттів на користь або на шкоду когось (чогось) дає підстави розглядати такі значення як адресатні.

Предикатна семантика сприяння або перешкоджання діям особи з боку активного суб'єкта властива дієсловам-предикатам з виразним каузативним компонентом: *забороняти, заважати, дозволяти, допомагати, дякувати, оддячувати, перешкоджати, сприяти, шкодити* та ін., а також *підспівувати, акомпанувати*. Вона прогнозує такий самостійний різновид адресатної семантичної валентності, як адресат сприяння/несприяння: *Недобре оддячили поляки козакам за те, що вони врятували їх під Хотиним од турків* (А. Кашенко); *Чоловік ще більш дякував Василеві* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Самостійним різновидом адресатної валентності є адресат служіння, поклоніння, традиційно розглядааний як об'єкт служіння, догоджання [7, 47–48]: *прислужитися людям, поклонятися іконі, прислужувати хазяїну, молитися Богу, коритися чоловікові, пробачати ворогові, лестити подрузі* та ін.

Отже, у з'ясуванні та розрізненні значень семантичної валентності предикатів структура семантичної ситуації посідає місце визначального чинника. Водночас специфіка певних валентностей предикатів на позначення однотипних ситуацій може стати принциповою в ідентифікації семантичних ситуацій та слугує критерієм уточнення типології предикатів.

Перспектива дослідження семантичних валентностей полягає в подальших диференціації та уточненні значень об'єктності, результативності та адресатності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
2. Курс сучасної української літературної мови : в 2 т. / за ред. Л.А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т.2. – 407 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / Вихованець І.Р. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка. – 1983. – 219 с.
5. Гальона Н. Диференціація семантичних валентностей дієслівного предиката / Гальона Н. // *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica. Studies in Slavic Philology*. XXX. - Szeged: JATEPress, 2013. – С. 29–43.
6. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія / О.Г.Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – 2012. – 464 с.
7. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / Плющ М.Я. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
8. Тимченко Є. Акузатив в українській мові / Тимченко Є. – К., 1928.
9. Филлмор Ч. Дело о падеже / Филлмор Ч. // *Новое в зарубежной лингвистике*. – 1981а. – [вып. 10]. – С. 369–495.

В статье рассмотрены варианты семантических валентностей объекта, результата и адресата, присущие семантическим типам объектных глаголов-предикатов.

Ключевые слова: семантическая валентность, объект, результатив, адресат, предикат.

The article explores the predicate's semantic valences. It analyses the main types of valences of the object, object-result and addressee, determined by the object predicates.

Key words: semantic valence, object, object-result, addressee, predicate.